

o. Uwe M. Lang

W stronę Boga

Reforma liturgii a ustawienie celebransa przy ołtarzu

Czy każda Msza musi być odprawiana przodem do ludu? Czy możliwość patrzenia księdzu w twarz ma wagę absolutną, czy może nie byłoby jednak pożyteczne czasem uświadomić sobie, że on również jest chrześcijaninem i że jak najbardziej przystoi mu zwrócić się ku Bogu razem z innymi chrześcijanami ze zgromadzenia i mówić wraz z nimi Ojczy nasz?

REFORMA RZYMSKIEGO RYTU Mszy, która dokonała się po Soborze Watykańskim II, w znaczny sposób zmieniła kształt kultu katolickiego. Jedną z najbardziej widocznych zmian była budowa wolnostojących ołtarzy. Celebracja versus populum przyjęła się w całym Kościele łacińskim i, poza nielicznymi wyjątkami, zapanowała praktyka, aby podczas Mszy celebrans stał za ołtarzem przodem do zgromadzenia. Ta jednolitość przyczyniła się do rozpowszechnienia nieporozumienia, że ustawienie księdza tyłem do ludu jest charakterystyczne dla rytu Mszy według Mszału papieża św. Piusa V, podczas gdy ustawienie przodem do ludu należy do Mszy *Novus Ordo* papieża Pawła VI. Równie powszechnie przyjmuje się, że odprawianie Mszy przodem do ludu jest wymagane, a nawet odgórnie zarządzane przez reformę liturgiczną zainaugurowaną na Soborze Watykańskim II.

Przodem do ludu?

Tymczasem odpowiednie soborowe i posoborowe dokumenty przedstawiają całkiem inny obraz sytuacji. Soborowa *Konstytucja o Liturgii Świętej (Sacrosanctum Concilium)* nie mówi ani o celebracji versus populum ani o budowie nowych ołtarzy. W tym świetle jeszcze bardziej zdumiewa fakt,

jak szybko ołtarze versus populum pojawiły się w kościołach katolickich na całym świecie¹. Wydana 26 września 1964 r. instrukcja *Inter Oecumenici*, przygotowana przez Consilium w celu wprowadzenia *Konstytucji o Liturgii Świętej* zawiera rozdział dotyczący projektowania nowych kościołów oraz ołtarzy, w którym znajdujemy następujący paragraf:

„Praestat ut altare maius exstruatur a pariete seiunctum, ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit. [Zaleca się wznoszenie ołtarza głównego w oddaleniu od ściany, aby można go było z łatwością obejść oraz celebrować twarzą do ludu.]”²

Powiedziane jest zatem, że lepiej jest, aby główny ołtarz nie przylegał do ściany tak, żeby ksiądz mógł go obejść, a celebracja przodem do ludu była możliwa. Josef Andreas Jungmann zwraca uwagę, że:

„Nacisk położony jest wyłącznie na możliwość. I to [oddzielenie ołtarza od ściany] nie jest nawet nakazane, lecz wyłącznie rekomendowane, co dobrze widać w łańciskim tekście dyrektywy. (...) W nowej instrukcji ogólne pozwolenie na takie ustawienie ołtarza jest wydawane tylko w przypadku ewentualnych przeszkód lub lokalnych ograniczeń”³

Kardynał Giacomo Lercaro, przewodniczący Consilium, wezwał w liście z 25 stycznia 1966 r. przewodniczących konferencji episkopatu, aby w sprawie odnowy ołtarzy „roztropność była naszą przewodniczką”. Następnie wyjaśnia:

„Przede wszystkim dlatego, że dla żywej liturgii, w której uczestniczymy, ustawienie ołtarza versus populum nie jest niezbędne: podczas Mszy cała liturgia słowa jest celebrowana z miejsca przewodniczenia, ambony czy lektorium, i — w ten sposób — przodem do ludu; jeśli chodzi zaś o liturgię eucharystyczną, to mikrofony i głośniki umożliwiają uczestnictwo w sposób wystarczający. Po drugie, będzie trzeba dokonać poważnego namysłu nad kwestią artystyczną i architektoniczną, ponieważ obszar ten w wielu miejscach chronią rygorystyczne prawa świeckie”⁴

Odnosząc się do wezwania kardynała Lercaro o roztropność, Jungmann ostrzegł, abyśmy nie uczynili z opcji wymienionej w instrukcji „absolutnego żądania czy schematu, który się bezmyślnie powiela”⁵.

Wspólny kierunek księdza i wiernych

Inter Oecumenici pozwala na odprawianie Mszy przodem do ludu, lecz tego nie nakazuje. Dokument ten wcale, co podkreślił w 1967 r. Louis Bouyer, nie sugerował również, że Msza przodem do ludu jest preferowaną formą celebracji liturgicznej⁶. Rubryki odnowionego *Missale Romanum* papieża Pawła VI zakładają wspólny kierunek księdza i ludu podczas najważniejszych momentów liturgii

eucharystycznej. Instrukcja mówi, że podczas *Orate, fratres, Pax Domini, Ecce, Agnus Dei* oraz *Ritus coclusionis* ksiądz powinien zwrócić się ku zgromadzeniu⁷. Świadczy to o tym, że uprzednio ksiądz i lud byli skierowani w tym samym kierunku — w stronę ołtarza. Podczas komunii księdza rubryki instruują słowami „ad altare versus”⁸, co byłoby zbędne, gdyby celebrans stał za ołtarzem skierowany przodem do ludu. Tę interpretację potwierdzają dyrektywy *Wprowadzenia Ogólnego* mimo tego, że niekiedy rozmiągają się z *Ordo Missae*⁹. Trzecia *Editio typica* nowego *Missale Romanum* zatwierdzona przez papieża Jana Pawła II 10 kwietnia 2000 r., a opublikowana wiosną 2002 r., zachowuje te rubryki¹⁰.

Ustawienie ołtarza nie jest kwestią teologiczną

Taka interpretacja oficjalnych dokumentów została zatwierdzona przez rzymską Kongregację Kultu Bożego. Artykuł opublikowany w jej oficjalnym piśmie „Notitiae” mówi, że ustawienie ołtarza umożliwiające celebrację przodem do ludu nie jest kwestią dotyczącą ważności liturgii („quaestio stantis vel cadentis liturgiae”). Ponadto artykuł zwraca uwagę, że w tej, jak i w wielu innych kwestiach, wezwanie kardynała Lercaro do roztropności w posoborowej euforii nie było traktowane poważnie. Tekst zawiera również przypuszczenie, że zmiana orientacji ołtarza oraz wprowadzenie języków narodowych mogły stać się prostymi substytutami wejścia w teologiczny i duchowy wymiar liturgii, studiowania jej historii oraz rozważenia duszpasterskich konsekwencji reformy¹¹.

Przejrzane wydanie *Wprowadzenia Ogólnego do Mszału Rzymskiego* opublikowane na wiosnę 2000 r. w celu umożliwienia krytycznego studium, zawiera paragraf dotyczący kwestii ołtarza:

„*Altare exstruatur a pariete seiunctum, ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit, quod expedit ubicumque possibile sit.* [Ołtarz główny powinien być wzniesiony w oddaleniu od ściany, aby można go było obejść i sprawować liturgię przodem do ludu, co zaleca się wszędzie, gdzie to możliwe.]”¹²

Sformułowania użyte w tym paragrafie (*possit — possibile*) jasno wskazują na to, że ustawienie księdza przodem do ludu nie jest obowiązkowe. Instrukcja dopuszcza po prostu obie formy celebracji. W każdym razie, dodana fraza „co zaleca się wszędzie, gdzie (albo kiedykolwiek) to możliwe (quod expedit ubicumque possibile sit)” odnosi się do postanowień o wolnostojącym ołtarzu, a nie do wymagania celebracji przodem do ludu¹³. Niemniej, różne doniesienia na temat nowego *Wprowadzenia Ogólnego* zdawały się sugerować, że ustawienie celebransa *versus orientem* czy *versus absidem* zostało uznane za niepożądane, jeśli wręcz nie zakazane. Taka interpretacja jednak została odrzucona przez Kongregację Kultu Bożego w odpowiedzi na pytanie postawione przez kardynała Christopha Schönborna, arcybiskupa Wiednia. Odpowiedź datowana na 25 września 2000 r. została podpisana przez kardynała Jorge’a

Artura Medinę Estéveza, ówczesnego prefekta Kongregacji, oraz arcybiskupa Francesco Pio Tamburrino, jej sekretarza:

„Po pierwsze, należy mieć na uwadze, że słowo *expedit* nie wprowadza obowiązku, lecz sugestię, która odnosi się do budowy ołtarza *a pariete seiunctum* (oderwanego od ściany) oraz do celebracji *versus populum* (przodem do ludu). Klauzula *ubi [sic] possibile sit* (tam, gdzie to jest możliwe) odnosi się zaś do różnych elementów, jak na przykład do topografii miejsca, jego przestronności, artystycznej wartości istniejącego już ołtarza, wrażliwości wiernych uczestniczących w liturgii w danym kościele, itd. Ponownie stwierdza ona, że ustawienie przodem do zgromadzenia jest bardziej odpowiednie, o ile ułatwia komunikację (por. artykuł wstępny w „Notitiae” 29 [1993], 245–249), bez wyłączenia jednak innej możliwości. Jakikolwiek byłoby jednak ustawienie celebransą, jasne jest, że ofiara eucharystyczna składana jest Jednemu i Trójjedynemu Bogu, a pierwszym, wiecznym i najwyższym kapłanem jest Jezus Chrystus, który działa przez posługę księdza przewodniczącego zgromadzeniu w sposób widzialny jako przez swoje narzędzie. Zgromadzenie liturgiczne uczestniczy w celebracji na mocy powszechnego kapłaństwa wiernych, które podczas zgromadzenia eucharystycznego wymaga jednak posługi wyświęconego księdza. Należy odróżnić ustawienie fizyczne, uwzględniając zwłaszcza komunikację pomiędzy poszczególnymi członkami zgromadzenia, od duchowej orientacji wszystkich. Poważnym błędem byłoby myśleć, że akcja liturgii ofiary zasadniczo skierowana jest do wspólnoty. Jeśli ksiądz odprawia *versus populum*, co jest uprawnione i często zalecane, jego postawa duchowa, jako przedstawiciela całego Kościoła, powinna być zawsze *versus Deum per Iesum Christum* (ku Bogu przez Jezusa Chrystusa). Również Kościół, który przybiera konkretną formę w modlącym się zgromadzeniu, w swoim pierwszym duchowym poruszeniu jest w pełni zwrócony *versus Deum* (ku Bogu).”¹⁴

Oczywiste jest, że kluczowy paragraf *Wprowadzenia Ogólnego* powinien być czytany w świetle tego wyjaśnienia¹⁵.

Możliwe czy nakazane?

Już w latach sześćdziesiątych teolodzy międzynarodowej odnowy krytykowali radykalną ekspansję celebracji *versus populum*. Dołączając się do Jungmanna i Bouyera, Joseph Ratzinger, ówczesny profesor teologii w Tybindze oraz peritus¹⁶ podczas Soboru wygłosił podczas *Katholikentag* w 1966 r. w Bambergu wykład, który przyjęto z dużym zainteresowaniem. Jego uwagi nie straciły nic ze swojej ważności:

„Nie możemy dłużej zaprzeczać, że [do liturgii] wdarły się przesada i aberracje, które są równie dokuczliwe jak nieestosowne. Czy na przykład każda

Msza musi być odprawiana przodem do ludu? Czy możliwość patrzenia księdzu w twarz ma wagę absolutną, czy może nie byłoby jednak pożyteczne czasem uświadomić sobie, że on również jest chrześcijaninem i że jak najbardziej przystoi mu zwrócić się ku Bogu razem z innymi chrześcijanami ze zgromadzenia i mówić wraz z nimi *Ojciec nasz*?"¹⁷

Niemiecki liturgista Balthazar Fischer przyznał, że skierowanie celebransa do ludu podczas całej liturgii Mszy nie zostało nigdy oficjalnie wprowadzone albo nakazane przez nowe prawodawstwo liturgiczne. W dokumentach posoborowych zostało wyłącznie określone jako możliwe. W tym świetle jednak fakt, że celebrowanie *versus populum* stała się dominującą praktyką Kościoła łacińskiego jest zdumiewającym przykładem sposobu, w jaki została zrealizowana „czynna rola ludu w celebrowaniu Eucharystii”. Według Fischera jest to istotnie fundamentalna kwestia reformy liturgicznej po Soborze Watykańskim II¹⁸.

Orientacja księdza i ludu w pierwotnym Kościele i tradycji
 Na korzyść ustawienia celebransa przodem do ludu w trakcie Eucharystii przedstawia się zazwyczaj dwa główne argumenty. Po pierwsze, twierdzi się, że było to praktyką wczesnego Kościoła, który powinien być punktem odniesienia dla naszych czasów. Po drugie zaś, utrzymuje się, że „czynne uczestnictwo” wiernych — zasada wprowadzona przez papieża św. Piusa X, która jest centralna dla *Sacrosanctum Concilium*, wymaga celebrowania przodem do ludu¹⁹. Celem tego studium będzie odparcie tych argumentów w dwojaki sposób. Po pierwsze, zbadanie źródeł historycznych pokaże, że orientacja księdza i ludu w liturgii eucharystycznej jest dobrze poświadczona we wczesnym Kościele oraz była właściwie powszechnym zwyczajem. Zamierzam też wykazać, że wspólny kierunek modlitwy liturgicznej stanowił trwałą tradycję zarówno na Wschodzie, jak na Zachodzie. Po drugie, opierając się na myśli współczesnych teologów, chciałbym pokazać, że permanentne ustawienie księdza i ludu twarzą w twarz jest niekorzystne dla prawdziwego uczestnictwa wiernych w liturgii, jakie zamierzył sobór. Ostatni namysł krytyczny nad *participatio actuosa* ukazał potrzebę teologicznej rewizji oraz pogłębienia tej ważnej zasady. Kardynał Ratzinger przedstawił użyteczne rozróżnienie pomiędzy uczestnictwem w Liturgii Słowa, która zawiera działania zewnętrzne, zwłaszcza czytanie i śpiewanie, a uczestnictwem w Liturgii Eucharystii, gdzie działania zewnętrzne są raczej drugorzędne:

„Działanie musi zostać całkowicie wstrzymane, gdy następuje część właściwa — *oratio*. Musi się przy tym stać widoczne, że to jedynie *oratio* jest tym, co zasadnicze, oraz że jest ona ważna, gdyż stwarza przestrzeń dla *actio* Boga. Kto to pojął, zrozumie także bez trudu, że nie chodzi już teraz o to, by patrzeć na kapłana, lecz o to, by wspólnie spoglądać na Pana i wyjść mu naprzeciw”.²⁰

Zacytowany wyżej komunikat Kongregacji Kultu Bożego pokazuje, że mówienie o „celebrowaniu przodem do ludu” oznacza jedynie ustawienie księdza vis-à-vis zgromadzenia podczas niektórych części liturgii, lecz nie odnosi się do kwestii teologicznej²¹. Wyrażenie *versus (ad) populum* zostało użyte po raz pierwszy najprawdopodobniej przez papieskiego mistrza ceremonii Johanna Burckarda w jego *Ordo Missae* z 1502 r.²² i zostało wykorzystane w *Ritus servandus in celebratione Missae* znajdującego się w wydanej w 1570 r. przez papieża św. Piusa V *Missale Romanum*. *Ritus servandus* mówi o sytuacji, w której ołtarz jest skierowany na wschód i jednocześnie ku ludowi (*altare sit ad orientem, versus populum*). Takie ustawienie spotykamy faktycznie w większości bazylik rzymskich, gdzie wejście skierowane jest na wschód, a absyda na zachód. Wyrażenie *versus populum* należy zatem rozumieć tutaj jako wyłącznie dodatkowe objaśnienie, że w takiej sytuacji podczas *Pax Domini* celebrans nie musi się odwracać (*non vertit humeros ad altare*), skoro i tak już stoi *ad populum*²³. Właśnie w tym topograficznym sensie należy rozumieć podobne stwierdzenia u Amalariusza (ok. 830 r.)²⁴ czy Durandusa (pod koniec XIII w.)²⁵.

Kiedy te teksty używają określenia *versus populum*, niekoniecznie mówią o możliwości obserwowania przez lud akcji liturgicznej na ołtarzu. W żaden sposób nie sugeruje się tu, że nic nie powinno ograniczać wiernym, czy nawet blokować widoku rytualnych czynności celebransa. Taka interpretacja wydawałaby się błędna względem powszechnego rozumienia liturgii od starożytności chrześcijańskiej aż do późnego średniowiecza, która nadal jest obecna w Kościołach wschodnich. Nie zaskakuje więc fakt, że nawet w przypadku ołtarzy *versus populum* widok był znacznie ograniczony, na przykład przez kurtyny, które zasłaniały podczas niektórych części liturgii, albo przez sam architektoniczny układ kościoła²⁶.

Teologia i topografia

Wskazówki Kongregacji Kultu Bożego wyjaśniają, że wyrażenie *versus populum* nie sprowadza się do teologicznego wymiaru liturgii eucharystycznej. Każda Eucharystia ofiarowana jest na cześć i chwałę Bożego Imienia, dla korzyści naszej i całego Kościoła świętego („*ad laudem et gloriam nominis Dei, ad utilitatem quoque nostram, totiusque Ecclesiae suae sanctae*”). Pod względem teologicznym Msza jako całość — Liturgia Słowa oraz Liturgia Eucharystii, skierowana jest jednocześnie ku Bogu i ku ludziom. Rozważając formę celebracji, należy unikać pomieszania teologii z topografią, zwłaszcza, jeśli chodzi o ustawienie księdza przy ołtarzu. Ksiądz mówi do ludu wyłącznie podczas dialogów przy ołtarzu. Wszystko inne jest modlitwą do Ojca przez Chrystusa w Duchu Świętym. Oczywiście, jest jak najbardziej pożądane, aby ta teologia wyrażała się w widzialnym kształcie liturgii²⁷.

Kardynał Ratzinger kładzie również nacisk na to, że celebracja Eucharystii, jak i wszelka modlitwa chrześcijańska, ma wymiar trynitarny. To dlatego rozważa

on problem najodpowiedniejszego sposobu zasygnalizowania tego przez gesty liturgiczne. Oczywiście jest, że gdy do kogoś mówimy, zwracamy się do niego twarzą. Zatem całe zgromadzenie liturgiczne, ksiądz i lud, powinno stać w tym samym kierunku zwracając się ku Bogu, do którego adresowane są modlitwy i dary we wspólnym akcie kultu trynitarnego. Ratzinger słusznie protestuje przeciwko błędnej koncepcji, że w tym przypadku celebrujący ksiądz zwraca się do ołtarza, do tabernakulum czy nawet do ściany²⁸. Często słyszane obecnie modne określenie, że ksiądz „odwraca się tyłem do ludu”, jest klasycznym przykładem pomieszania teologii z topografią, ponieważ kwestią decydującą jest to, że Msza stanowi wspólny akt uwielbienia, w którym ksiądz wraz z ludem, reprezentując Kościół pielgrzymujący, zwracają się ku transcendentnemu Bogu.

Reinhard Meßner zauważa, że w rzeczywistości nie chodzi tu o celebratio versus populum, lecz o kierunek modlitwy liturgicznej, który w tradycji chrześcijańskiej znany jest jako „orientowany”²⁹. Uważam, że wewnętrznym sensem zwrócenia się na wschód podczas Eucharystii jest wspólny kierunek księdza i ludu zwróconych ku Trójjedynemu Bogu. W kolejnych rozdziałach na temat historycznego i teologicznego wymiaru tej tradycyjnej praktyki liturgicznej zamierzam pokazać, że jej przywrócenie jest niezbędne dla dobra współczesnego Kościoła.

tłum. Piotr Kaznowski

Artykuł stanowi I rozdział książki o. Uwe M. Langa *Turning Towards the Lord*, która niebawem ukaże się w Bibliotece „Christianitas” nakładem Klubu Książki Katolickiej.

- ¹ J. A. Jungmann, *Der neue Altar* [w:] „Der Seelsorger” nr 37 (1967), 375.
- ² Sacra Congregatio Rituum, *Instructio ad executionem Constitutionis de sacra Liturgia recte ordinandam 'Inter Oecumenici'*, Acta Apostolicae Sedis 56 (1964), 898, n. 91.
- ³ J. A. Jungmann, op.cit., s. 375.
- ⁴ G. Lercaro, *L'Hereux Développement* [w:] „Notitiae” nr 2 (1966), 160; tł. angielskie w: *Documents on the Liturgy*, 122, n. 428.
- ⁵ J. A. Jungmann, op.cit., s. 380; zob. również C. Napier, *The Altar in the Contemporary Church* w: „Clergy Review” nr 57 (1972), 624. A. Lorenzer, *Sacrosanctum Concilium: Der Anfang der „Buchhalterei”: Betrachtungen aus psychoanalytisch-kulturkritischer Sicht* w: *Gottesdienst-Kirche-Gesellschaft: Interdisziplinäre und ökumenische Standortbestimmungen nach 25 Jahren Liturgiereform*, red. H. Becker, B. J. Hilberath, U. Willers, „Pietas Liturgica” nr 5 (St. Ottilien: EOS-Verlag, 1991), s. 158, uważa, że jest znaczna różnica między dokumentami soborowymi a tym, co z nich wyciągnięto. Chociaż teksty ostrożnie przedstawiają różne możliwości, to ich wprowadzanie stało się ćwiczeniem w „wycinaniu”.

- ⁶ L. Bouyer, *Liturgy and Architecture*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind. 1967, 105n.
- ⁷ *Missale Romanum ex decreto Sacrosanctum Oecumenici Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*, editio typica (Typis Polyglottis Vaticanis, Watykan 1970), *Ordo Missae cum populo*, 391, n. 25 (*versus ad populum*), 473, n. 128 (*ad populum conversus*), 475, n. 142 (*versus ad populum*).
- ⁸ Tamże, 474, n. 134.
- ⁹ Tamże, *Institutio Generalia*, n. 107, 115, 116, 122 jak również 198 i 199 na temat Mszy koncelebrowanych. Por. O. Nußbaum, *Die Zelebration versus populum und der Opfercharakter der Messe* w: „Zeitschrift für Katholische Theologie” nr 93 (1971), 149n, który pokazuje jak dalece reforma liturgiczna nie chciała, aby celebracja versus populum stała się jedyną normą. Jego zdaniem wyraźnie dowodzi tego fakt, że w poprawionym *Ritus servandus in celebratione Missae* oraz w kolejnych wersjach *Ordo Missae* z 1965 i 1967 r. celebrans był wyraźnie instruowany, żeby odwracać się do ludu, kiedy miał się do niego zwracać bezpośrednio, np. podczas liturgicznego przywitania. *Novus Ordo Missae*, również zachowuje tę praktykę podczas liturgii eucharystycznej. Nußbaum był z pewnością rzecznikiem celebracji versus populum, a mimo to wyznał, że podczas reformy liturgicznej nie była ona uważana za opcję preferowaną, a tym bardziej za jedyną prawomocną formę celebrowania Mszy.
- ¹⁰ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Consilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum*, editio typica tertia (Typis Polyglottis Vaticanis, Watykan 2002), *Ordo Missae*, 515, n. 28; 600, n. 127; 601, n. 132–133; 603, n. 141.
- ¹¹ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Editoriale: Pregare „ad orientem versus”* w: „Notitiae” nr 29 (1993), 247.
- ¹² *Missale Romanum* (2002), *Institutio Generalis*, n. 299.
- ¹³ Tekst ten został dokładnie przestudiowany przez C. M. Cullena i J. W. Koterskiego, *The New IGMR and Mass versus Populum* w: „Homiletic and Pastoral Review” czerwiec 2001, 51–54.
- ¹⁴ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad quaestiones de nova Institutione Generali Missalis Romani* w: „Communicationes” 32 (2000), 171n. Zaskakujące, że tekst ten nie ukazał się w „Notitiae”, lecz w „Communicationes” – oficjalnej publikacji Papieskiej Rady Interpretacji Tekstów Prawnych. Angielskie tłumaczenie znajduje się na stronie Adoremus Bulletin Online Edition, t. 6, n. 9 (grudzień 2000 – styczeń 2001): <http://www.adoremus.org/12-0101cdw-adorient.html> (stan na 12.10.2006).
- ¹⁵ Por. komentarz J. Nebela, *Die editio typica tertia des Missale Romanum: Eine Untersuchung über die Veränderungen* w: „Ecclesia Orans” 19 (2002), 278, n. 72.
- ¹⁶ Biegły, ekspert – przyp. tŁ.
- ¹⁷ J. Ratzinger, *Catholicism after the Council* w: „The Furrow” nr 18 (1967), 11–12.
- ¹⁸ B. Fischer, *Die Grundaussagen der Liturgie-Konstitution und ihre Rezeption in fünfundzwanzig Jahren* w: Becker, Hilberath, Willers, Gottesdienst-Kirche-Gesellschaft, 422n.
- ¹⁹ Zob. np. O. Nußbaum, *Der Standort des Liturgen Am christlichen Altar vor dem Jahre 1000: Eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung* w: „Teophaneia” nr 18 (Hanstein, Bonn 1965), 1: 22, oraz B. Neunheuser, *Eucharistiefeier Am Altare versus populum: Geschichte und Problematic* w: Floren-

- tissima proles Ecclesiae: Miscellanea hagiographica, historia et liturgica a Reginaldo Grégoire O.S.B. XII lustra complenti oblata*, red. D. Gobbi, Civis, Trydent 1996, 442n.
- ²⁰ J. Ratzinger, *Duch Liturgii*, przeł. E. Pieciul, KKK, Poznań 2002, 156. Zob. również krytyczne uwagi M. Kunzlera, *La liturgia all'inizio del Terzo Millennio* [w:] *Il Concilio Vaticano II: Recensione e attualità alla luce del Giubileo*, red. R. Fisichella, San Paolo, Mediolan 2000, 217–224; oraz D. Torevell, *Losing the Sacred: Ritual, Modernisty and Liturgical Reform*, T&T Clark, Edynburg 2000.
- ²¹ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Editoriale*, 249.
- ²² Johannes Burckard, *Ordo Missae Ioannis Burckardi*, red. J. W. Legg, *Tracts on the Mass*, Henry Bradshaw Society 27, Harrisom, Londyn 1904, 142; por. Nußbaum, *Die Zelebration versus populum*, 160n.
- ²³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Consilii Tridentini restitutum Pii V Pont. Max iussu editum, Ritus servandus in celebratione Missae*, V, 3. Editio princeps tego Mszału z 1570 r. jest dostępna w wydaniu krytycznym: M. Sodi, A. M. Triacca [red.], *Missale Romanum: Editio Princeps (1570)* w: *Monumenta Liturgica Consilii Tridentini 2*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 1998.
- ²⁴ Amalariusz używa określeń ad orientem oraz ad populum, aby wyjaśnić, że celebrans stoi przed ołtarzem w stronę wschodu i odwraca się w celu wykonania gestu powitania liturgicznego: *Liber officialis*, III, 9, red. J. M. Hanssens, *Studia e Testi*, 131, 1: 288–290. Na temat Amalariusza zob. W. Steck, *Der Liturgiker Amalarius: Eine quellenkritische Untersuchung zu Leben und Werk eines Theologen Karolingerzeit* [w:] „Münchener theologische Studien. Historische Abteilung” nr 35, ST. Ottilien: EOS-Verlag, Monachium 2000.
- ²⁵ „In ecclesiis vero Ostia ab oriente habentibus, ut Rome, Nulla est in salutatione necessaria conversio, quia sacerdos in illis celebrans semper ad populum stat conversus” (Durandus, *Rationale divinarum officiorum*, V, II, 57 [w:] *Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis 140A*, 42n).
- ²⁶ Nußbaum, *Der Standort des Liturgen*, 1: 418n, oraz J. A. Jungmann, recenzja książki O. Nußbauma, *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000* [w:] „Zeitschrift für Katholische Theologie” 88 (1966), 447.
- ²⁷ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Editoriale*, 249.
- ²⁸ J. Ratzinger, *The Feast of Faith: Approaches to a Theology of the Liturgy*, Ignatiuk Press, San Francisco 1986, 139–143.
- ²⁹ R. Meißner, *Probleme des eucharistischen Hochgebets* w: *Bewahren und Erneuern: Studien zur Meßliturgie: Festschrift für Hans Bernhard Meyer SJ zum 70. Geburtstag*, red. R. Meißner, E. Nagle, R. Pacik, Innsbrucker Theologische Studien 42 (Tyroli, Innsbruck–Wiedeń 1995), 201, n. 99; ponadto M. Wallraff, *Christus Berus sol: Sonenverehrung und Christentum in der Spätantike* [w:] „Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband” nr 32, Aschendorff, Monachium 2001, 72, n. 53.